

Intencionalnost i praznina – fenomenološka analiza i budistička perspektiva svijesti

Hrvoje Vuković*

hrvojevukovich@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0000-3361-5210>

<https://doi.org/10.31192/np.23.3.3>

UDK: 24:165.12

165.62

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljeno: 23. travnja 2025.

Prihvaćeno: 21. srpnja 2025.

Rad analizira Husserlovu intencionalnost i budistički koncept praznine (śūnyatā) putem pitanja može li svijest postojati bez intencionalnog usmjerenja. Dok fenomenologija svijest određuje kao nužno intencionalnu, budistička epistemologija osporava stabilnost subjekta i objekta, naglašavajući njihovu međuovisnu konstituciju. Fenomenološka redukcija omogućava analizu intencionalne strukture svijesti, dok budistički pristup otvara prostor svijesti bez objekta usmjerenja. Usporedbom dviju tradicija, rad nudi reinterpretaciju intencionalnosti kao kontekstualno uvjetovanog fenomena, što potiče nove uvide u filozofiji uma i epistemologiji svijesti.

Ključne riječi: budizam, fenomenologija, intencionalnost, praznina, svijest.

Uvod

Rad istražuje odnos intencionalnosti i praznine u usporedbi Husserlove fenomenologije i budizma, s fokusom na pitanje svijesti bez intencionalnog usmjerenja. U fenomenologiji, intencionalnost se smatra neodvojivim obilježjem svijesti – ona uvijek jest svijest o nečemu. Suprotno tome, budistička filozofija praznine (śūnyatā) dovodi u pitanje inherentnu stabilnost subjekta i objekta, naglašavajući njihovu međuovisnost i uvjetovanost (*pratītyasamutpāda*). Ova razlika otvara prostor za promišljanje o mogućnosti svijesti koja nije nužno usmjerena prema objektu.

* Hrvoje Vuković, univ. spec. pol., student poslijediplomskog doktorskog studija filozofije, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Jordanovac 110, HR-10000 Zagreb.

Interdisciplinarni dijalog između fenomenologije, kognitivne znanosti i budističke misli pokazuje sve veću relevantnost introspektivnih metoda u razumijevanju svijesti. Budistička meditativna praksa, osobito u *vipassanā* i ne-dualnim školama, nudi iskustveno istraživanje stanja svijesti bez intencionalnog usmjerenja. Ova praksa problematizira zapadnjačko razumijevanje svijesti kao nužno strukturirane korelacijom između subjekta i objekta.

Cilj rada je prikazati kako se intencionalnost može reinterpreirati kao uvjetovani fenomen, a ne kao univerzalna datost svijesti. Usporedbom fenomenološke i budističke perspektive, otvara se prostor za alternativna razumijevanja svijesti koja uključuju njezinu prazninu, otvorenost i nevezanost.

1. Intencionalnost u zapadnoj filozofiji: Husserl i fenomenologija

Fenomenologija kao filozofska metoda nije usmjerena na ontološki status svijeta »izvan svijesti«, već na način na koji se svijet pojavljuje u svijesti. Za Husserla, intencionalnost nije samo jedno od svojstava svijesti – ona je ono što svijest uopće čini svijesću. Bez intencionalnosti, svijest ne bi mogla postojati jer uvijek mora biti »o nečemu«.

Edmund Husserl preuzima pojam intencionalnosti od svog učitelja Franza Brentana, koji ga je definirao kao osnovno svojstvo mentalnih fenomena – mentalni akt uvijek »cilja« na nešto, za razliku od fizičkih fenomena koji jednostavno »jesu«. Husserl ovu ideju ne samo prihvaća, nego je produbljuje ključnim komponentama: intencionalnom korelacijom i razlikovanjem između psihološkog i fenomenološkog pristupa.¹

Prema Husserlu, intencionalna korelacija znači da subjekt (koji percipira) i objekt (koji se pojavljuje) ne postoje kao nezavisni entiteti, već se međusobno konstituiraju unutar iskustva. Na taj način, ono što doživljavamo nije »stvarnost sama po sebi«, već način na koji se svijet pojavljuje u svijesti. Husserl tvrdi da svijest, različitim mentalnim aktima, poput percepcije, sjećanja i imaginacije, odmah strukturira i daje smisao onome što »vidi«.

Razlika između psihološkog i fenomenološkog pristupa ogleda se u tome što Brentano intencionalnost vidi kao empirijsko svojstvo mentalnih stanja, dok Husserl inzistira da se ona mora istraživati fenomenološkom redukcijom –

¹ Brentano je pojam intencionalnosti uveo u suvremenu filozofiju da bi razlikovao mentalne od fizičkih fenomena: mentalni fenomeni uvijek imaju referencu na nešto (*intentio*), dok fizički fenomeni postoje neovisno. Međutim, korijeni pojma sežu dublje, u skolastičku filozofiju, gdje su ga koristili Toma Akvinski i Duns Scottus za opisivanje odnosa između misli i njezinih objekata. Husserl pojam preuzima od Brentana, ali ga proširuje unutar transcendentalne fenomenologije i tumači kao temeljnu strukturu svijesti, a ne samo kao svojstvo mentalnih akata (usp. Franz BRENTANO, *Psychologie vom empirischen Standpunkte*, Leipzig, Duncker & Humblot, 1874, 115).

suspendiranjem pretpostavki o postojanju vanjskog svijeta da bi se analizirala čista struktura svijesti.

Ova Husserlova analiza postavlja intencionalnost kao temeljnu strukturu svijesti, što implicira da svijest ne može postojati bez intencionalnog usmjerenja, već je uvijek usmjerena na neki sadržaj.² Ključno pitanje koje se tada postavlja jest: je li objekt svijesti stvarno neovisan ili je on konstituiran unutar samog doživljaja? Husserlova fenomenologija ne rješava ovo ontološko pitanje, već se fokusira na opisivanje načina na koji se objekti pojavljuju u svijesti. Time se stvara temelj za daljnje metode, poput fenomenološke redukcije, koje će dodatno razjasniti strukturu spoznaje.³

1.1. Fenomenološka redukcija i struktura intencionalnog akta

Husserlova fenomenološka redukcija (*epoché*) suspendira vjerovanja o postojanju vanjskog svijeta da bi omogućila unutarnju analizu svijesti. Transcendentalna redukcija otkriva svijest kao aktivan proces konstituiranja značenja, dok eidetska redukcija (njem. *Einklammerung*) identificira univerzalne strukture iskustva. Time se intencionalnost ne promatra kao puki psihološki fenomen, već kao temeljna značajka svijesti u procesu stvaranja smisla.⁴

Ova metoda omogućuje fokus na sam čin svijesti – ona ne postoji pasivno, već konstituira značenja i objekte. Ključno pitanje nije postoji li zamišljeni entitet (npr. Pegaz), već kako se on pojavljuje u svijesti. Husserlov pristup nadilazi empirizam i analizira temeljne uvjete mogućnosti iskustva.

U sklopu ove analize Husserl uvodi distinkciju između *noesis* (čin svijesti) i *noema* (intencionalni sadržaj). Ti su pojmovi korelativni momenti istog fenomena – svako intencionalno iskustvo uključuje i akt i sadržaj; jedno ne može

² Intencionalnost kod Husserla ne može se shvatiti isključivo kao kognitivna funkcija ili reprezentacijska usmjerenost, već kao složen fenomen koji uključuje perceptivne, afektivne i tjelesne dimenzije svijesti. Prema Zahaviju, intencionalna svijest je neodvojiva od subjektivnog iskustva i intersubjektivne strukture, što dovodi u pitanje strogo epistemološku interpretaciju fenomenološke metode (usp. Dan ZAHAVI, *Husserl's Legacy. Phenomenology, Metaphysics, and Transcendental Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 77-136 i 137-169).

³ Iako Husserlova fenomenologija ne istražuje ontološki status objekata izvan svijesti, postavlja se pitanje može li njegov pristup ostati neutralan prema realizmu i idealizmu. Husserl tvrdi da je fenomenološka redukcija metodološka, a ne ontološka gesta, ali neki tumači, poput Romana Ingardena, ističu da njegova analiza može voditi prema transcendentalnom idealizmu, budući da se objekt uvijek pojavljuje u korelaciji sa sviješću. Ova problematika dovela je do kasnijih fenomenoloških rasprava o statusu intencionalnih objekata (usp. Roman INGARDEN, *Controversy over the Existence of the World*, sv. I, prev. Arthur Szylewicz, Frankfurt, Peter Lang, 2013, 13-14, 27-32; Zahavi, *Husserl's Legacy...*, 77-136).

⁴ Zahavi naglašava da fenomenologija ne može biti isključivo metodološki okvir za deskripciju svijesti, već istodobno ima ontološku dimenziju u analizi struktura iskustva. To implicira da fenomenološka redukcija nije samo epistemološki alat, već i sredstvo razumijevanja svijesti kao takve, što može otvoriti prostor za usporedbu s budističkim meditativnim praksama (usp. Zahavi, *Husserl's Legacy...*, 77-136).

postojati bez drugoga. *Noesis* obuhvaća različite modalitete svijesti – percepciju, sjećanje, imaginaciju – dok *noema* označava način na koji se objekt pojavljuje. *Noema* nije stvar-po-sebi, već struktura u svijesti kojom fenomen postaje smislen.⁵

Intencionalna korelacija implicira da subjekt i objekt nisu odvojeni entiteti, već se konstituiraju u samom činu spoznaje. Ovo dovodi u pitanje naivni realizam: ono što doživljavamo nije »vanjska stvarnost«, već svijet kako se pokazuje svijesti.⁶

Budući da su *noesis* i *noema* uvijek povezani, pitanje mogućnosti svijesti bez intencionalnosti ostaje izvan Husserlova horizonta. Budistička ideja »čiste svijesti« bez objekta sugerira alternativu, no unutar Husserlove teorije takva svijest nije zamisliva.⁷

Dakle, Husserlova analiza postavlja intencionalnost kao temeljni fenomen, ali i kao uvjet mogućnosti značenja i iskustva.

1.2. Kritika stabilnosti fenomenološke korelacije subjekta i objekta

Husserlova fenomenologija postavlja intencionalnost kao temeljnu strukturu svijesti tvrdeći da je svaka svijest uvijek usmjerena na nešto. Međutim, iako je ova distinkcija metodološki korisna za analitičko razdvajanje *noesis* i *noema*, kritičari upozoravaju da fenomenološka korelacija subjekta i objekta ne mora implicirati stabilnu strukturu iskustva, već može biti dinamična i kontekstual-

⁵ Husserlova distinkcija između *noesis* i *noema* nije samo deskriptivna, već ima metodološku ulogu u objašnjenju kako svijest konstituira smisao. Taj je model kasnije proširen kod Merleau-Pontyja, koji ga nadopunjuje tjelesnim aspektom percepcije, kao i kod Paula Ricoeura, koji ga povezuje s hermeneutičkim procesom interpretacije značenja. U kognitivnim znanostima, ova Husserlova analiza intencionalne korelacije našla je primjenu u istraživanjima percepcije i konstrukcije značenja u mozgu (usp. Maurice MERLEAU-PONTY, *Phenomenology of Perception*, London, Routledge, 2002, 170, 239-240).

⁶ Husserlova tvrdnja da se subjekt i objekt konstituiraju u intencionalnoj korelaciji dovela je do pitanja može li fenomenologija uopće poduprijeti klasični realizam. Max Scheler i Edith Stein smatrali su da fenomenologija ipak treba priznati ontološki status objekata izvan svijesti, dok su kasniji fenomenolozi, poput Jean-Luca Mariona, tvrdili da postoje fenomeni koji nadilaze intencionalnu korelaciju, poput religioznih ili mističnih iskustava. Ove rasprave pokazale su da se intencionalnost može problematizirati i unutar same fenomenološke tradicije (usp. Max SCHELER, *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values*, Evanston, Northwestern University Press, 1973; Jean-Luc MARION, *Being Given: Toward a Phenomenology of Givenness*, Stanford, Stanford University Press, 2002, 54-73; Edith STEIN, *Finite and Eternal Being: An Attempt at an Ascent to the Meaning of Being*, Washington, ICS Publications, 2002, 55-60).

⁷ Međutim, Evan Thompson ističe da fenomenološka redukcija ostaje vezana uz intencionalnost kao svoju osnovnu strukturu i ne može potpuno obuhvatiti meditativna stanja u kojima nestaje distinkcija subjekt-objekt. On tvrdi da introspektivne prakse budističke meditacije ne samo da dekontekstualiziraju vanjski svijet, već i dovode u pitanje inherentnu usmjerenost svijesti (usp. Evan THOMPSON, *Waking, Dreaming, Being: Self and Consciousness in Neuroscience, Meditation, and Philosophy*, New York, Columbia University Press, 2015, 67-106 i 231-272).

no uvjetovana. Prema Husserlu, subjekt i objekt ne pojavljuju se kao nezavisni entiteti, već se ko-konstituiraju kroz proces spoznaje.

Martin Heidegger kritizira ovaj pristup, ističući da se čovjekovo postojanje (*Dasein*) ne može razdvojiti na čiste kategorije jer je uvijek utjelovljeno u svijetu.⁸ Drugim riječima, svijest nije samo intencionalna usmjerenost, već i egzistencijalno situirana struktura. Slično tome, suvremeni fenomenolozi poput Merleau-Pontyja i Ricoeura naglašavaju da značenje nastaje u dinamičnoj interakciji doživljaja i interpretacije, čime se Husserlova analiza nadopunjuje relacijskim modelom svijesti.⁹

Ova kritika ne odbacuje Husserlove spoznaje, već ih proširuje isticanjem dinamičkih i relacijskih aspekata svijesti – osobito u dijalogu s budističkom perspektivom, koja dovodi u pitanje nužnost fiksnog intencionalnog usmjerenja.

⁸ Heidegger u *Sein und Zeit* uvodi pojam bivanja-u-svijetu (njem. *In-der-Welt-sein*), naglašavajući da se *Dasein* ne može promatrati izdvojeno od vlastite egzistencijalne situacije. Time kritizira svaki pokušaj apstraktnog razdvajanja na čisto subjektivne i objektivne sastavnice, budući da je čovjekovo postojanje uvijek ukorijenjeno u konkretnom, tjelesno-smisaonom odnosu sa svijetom (usp. Martin HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Tübingen, Max Niemeyer, 1927, 12-13; hrvatski prijevod: *Bitak i vrijeme*, prev. Hrvoje Šarinić, Zagreb, Naprijed, 1985.)

⁹ Maurice Merleau-Ponty u *Fenomenologiji percepcije* (fran. *Phénoménologie de la perception*) kritizira Husserlovu distinkciju između *noesis* i *noema* time što pokazuje da percepcija nije jednostavna intencionalna usmjerenost svijesti na objekt, već složen, tjelesno situiran proces. On uvodi koncept utjelovljene svijesti (eng. *embodied consciousness*), naglašavajući da je subjekt neodvojiv od svijeta u kojem se nalazi. Time fenomenološki model prelazi s čiste intencionalne korelacije prema relacijskom shvaćanju svijesti – svijest nije jednostavno »o nečemu«, već postoji kroz neprekidnu interakciju s tijelom i okolinom. Paul Ricoeur dodatno produbljuje ovu perspektivu u Sebi samome kao drugome (fran. *Soi-même comme un autre*), gdje interpretaciju postavlja kao ključan element konstitucije značenja. Za njega se značenje ne pojavljuje kao gotova intencionalna datost svijesti, već kao dinamički proces koji nastaje u dijalogu s kontekstom, jezikom i tradicijom. Ovaj hermeneutičko-fenomenološki model sugerira da intencionalnost nije fiksna struktura, već uvjetovan fenomen koji se stalno oblikuje kroz interpretativne procese. Obje ove perspektive otvaraju važno pitanje za reinterpretaciju intencionalnosti u kontekstu budističke filozofije: ako svijest ne postoji izolirano od tijela, jezika i konteksta, kako se to odnosi prema budističkom učenju o *śūnyati* (praznini) i *pratītyasamutpādi* (međuzavisnom nastajanju)? Budistička misao ide još dalje od Merleau-Pontyjeve kritike, ne samo da osporava stabilnost odnosa subjekt-objekt, već negira inherentno postojanje bilo kojeg od njih. Ako su subjekt i objekt tek privremeni fenomeni koji nastaju kroz uvjetovane odnose, može li postojati iskustvo svijesti oslobođeno intencionalnog usmjerenja, kako sugeriraju budističke meditativne prakse? Ovo pitanje omogućuje dublju filozofsku raspravu o tome može li intencionalnost biti nužna karakteristika svijesti ili je, poput svih fenomena, podložna dekonstrukciji (usp. Maurice MERLEAU-PONTY, *Fenomenologija percepcije*, prev. Anđelko Habazin, Sarajevo, Veselin Masleša, 1978, posebno uvod i poglavlja o tjelesnosti; Paul RICOEUR, *Ja sam kao drugi*, prev. Radmila Zdjelar, Zagreb, Mizantrop, 2022).

2. Pojam praznine (*śūnyatā*) u budističkoj filozofiji

Praznina (*śūnyatā*) u budizmu je temeljni, ali i izazovan koncept koji se suprotstavlja zapadnjačkim pretpostavkama o inherentnom postojanju entiteta. Unutar Mahāyāna tradicije svi fenomeni, uključujući subjekt i objekt, shvaćaju se kao rezultat međuzavisnih odnosa, a ne kao fiksne i neovisne cjeline. Ovaj pristup preispituje dualizam zapadne misli i otvara pitanje kako se stvarnost konstituira kroz uvjetovane odnose.¹⁰

Nāgārjuna, ključna figura *Madhyamaka* škole budističke filozofije, postavlja prazninu (*śūnyatā*) kao temeljni princip razumijevanja fenomena. Njegovo učenje radikalno problematizira ontološku stabilnost fenomena, što će biti detaljnije razmotreno u nastavku teksta.

Ključan dio budističke ontologije jest međuzavisno nastajanje (*pratītyasamutpāda*), koje pokazuje da nijedan fenomen ne postoji samostalno, već je rezultat uzročno-posljedičnih odnosa.¹¹ Time se negira postojanje trajne esencije bilo kojeg entiteta, što utječe i na način na koji razumijemo percepciju i spoznaju.

Dok Husserlova fenomenologija analizira svijest kroz strukturu intencionalne korelacije, budistička filozofija osporava stabilnost te korelacije kroz pojam *śūnyate*, ukazujući na to da su subjekt i objekt samo uvjetovani fenomeni bez vlastite biti.¹²

Budistička filozofija ne osporava samo stabilnost subjekta i objekta, već i samu strukturu svijesti. Svijest nije pasivan prijemnik podražaja, već dinami-

¹⁰ Jay Garfield analizira kako *Madhyamaka* osporava zapadne ontološke pretpostavke o postojanju entiteta sa samostalnom biti. On ističe da koncept *śūnyate* nije nihilistički, već pokazuje da su svi fenomeni uvjetovani i bez inherentne esencije, što ima duboke epistemološke posljedice jer spoznaja ne može biti utemeljena na stabilnom subjektu i objektu [usp. Jay L. GARFIELD, *Engaging Buddhism. Why It Matters to Philosophy*, New York, Oxford University Press, 2015, 84-124, <https://jaygarfield.org/wp-content/uploads/2014/01/engaging-buddhism-full-031914.pdf> (23.04.2025)].

¹¹ Budistička ontologija ne istražuje postojanje fenomena u klasičnom zapadnom smislu, već analizira uvjete njihove pojavnosti. Umjesto trajnih entiteta, budistička misao polazi od načela međuzavisnog nastajanja (*pratītyasamutpāda*), prema kojem nijedan fenomen ne postoji inherentno, već isključivo u međuovisnim odnosima. Ovaj pristup uključuje tri temeljne karakteristike: (1) nestalnost (*anitya*) – svi fenomeni su podložni promjeni; (2) nedostatak inherentne biti (*nairātmya*) – nijedan entitet nema neovisnu bit; i (3) prazninu (*śūnyatā*) – sve što postoji uvjetovano je drugim pojavama i lišeno inherentnog postojanja. Na taj način budistička ontologija ne postavlja pitanje što stvarno postoji, već kako se fenomeni pojavljuju i pod kojim uvjetima.

¹² Christian Coseru ističe da budistička epistemologija nije u potpunosti kompatibilna s fenomenološkom intencionalnošću jer Husserlova analiza podrazumijeva svijest uvijek usmjerenu prema objektima koji su joj zadani, dok budizam naglašava kako su objekti percepcije uvijek konstruirani unutar samog iskustva. Time budistička percepcija nije samo referiranje na objekte, već aktivan proces oblikovanja iskustvene realnosti kroz uvjetovane mentalne procese, čime se dovodi u pitanje postojanje inherentne esencije fenomena (usp. Christian COSERU, *Perceiving Reality. Consciousness, Intentionality, and Cognition in Buddhist Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 2012, posebno poglavlja 4, 6 i 8).

čan proces, a meditativna iskustva sugeriraju da je moguće doseći stanje »či-ste« svijesti, oslobođene intencionalne usmjerenosti.¹³

Evan Thompson u svojoj analizi meditativnih stanja razmatra kako introspektivna praksa može dovesti do doživljaja svijesti koja nije usmjerena na objekt, ali ipak ostaje svjesna. On to opisuje fenomenom lucidnog sanjanja i duboke meditacije, gdje se doživljava svijest 'sama po sebi', izvan klasične fenomenološke korelacije *noesis* – *noema*. Takvi uvidi postavljaju pitanje može li fenomenologija uopće konceptualizirati iskustva u kojima nema distinkcije između subjekta i objekta, što izravno izaziva Husserlovu tvrdnju da je intencionalnost esencijalna struktura svijesti.

Neuroznanstvena istraživanja dodatno podupiru ovu tvrdnju pokazujući da dugotrajna meditacija može promijeniti način na koji mozak procesira subjekt-objekt relacije.¹⁴ Studije fMRI i EEG snimanja ukazuju na smanjenu aktivnost u zadnjem parijetalnom korteksu – regiji povezanoj s prostornom orijentacijom i osjetom jastva – dok istovremeno dolazi do jačanja konektivnosti u mreži modalne svijesti, što odgovara izvještajima o nestanku distinkcije subjekt-objekt u dubokim meditativnim stanjima.¹⁵

Francisco Varela razvio je koncept neurofenomenologije, koju je Antoine Lutz empirijski nadogradio istražujući neuroznanstvene korelate meditativnih stanja. Taj koncept nastoji povezati subjektivna meditativna iskustva s empirijskim neuroznanstvenim podacima. Prema njegovim istraživanjima, fenomenološke metode mogu doprinijeti preciznijem razumijevanju svijesti

¹³ Pojam »čiste« svijesti bez usmjerenja može se povezati s budističkim meditativnim stanjima poput *nirodha-samāpattija*, gdje se percepcija i osjećaj privremeno gase, ili *samādhija*, gdje svijest ostaje prisutna, ali bez usmjerenja na određeni objekt. U mahāyānskoj filozofiji, posebno u *Yogācāri*, ovaj koncept povezuje se s *dharmakāyom* – transcendencijom dualističkog odnosa subjekta i objekta. U tibetskoj tradiciji, pojam *rigpe* označava neposrednu, ne-konceptualnu svjesnost, oslobođenu intencionalnog usmjerenja. Takva stanja problematiziraju zapadnu fenomenološku ideju da svijest nužno mora biti intencionalna.

¹⁴ Thompson analizira rezultate studija koje su pokazale da u stanju duboke meditacije dolazi do smanjene aktivnosti u zadnjem parijetalnom korteksu – regiji povezanoj s prostornom orijentacijom i osjećajem jastva. To odgovara izvještajima o nestanku distinkcije subjekt-objekt, sugerirajući da svijest može opstati bez intencionalne usmjerenosti (usp. Thompson, *Waking...*, 67-106).

¹⁵ Empirijska istraživanja potvrđuju da dugotrajna meditacija može izazvati neuroplastične promjene u mozgu koje podržavaju budističku tvrdnju o svijesti bez intencionalnog usmjerenja. Studije fMRI i EEG snimanja ukazuju na smanjenu aktivnost u zadnjem parijetalnom korteksu i povećanu konektivnost u mreži modalne svijesti, što odgovara izvještajima o nestanku distinkcije subjekt-objekt u dubokim meditativnim stanjima (usp. Antoine LUTZ, John D. DUNNE, Richard J. DAVIDSON, *Meditation and the Neuroscience of Consciousness. An Introduction*, u: Philip David ZELAZO, Morris MOSCOVITCH, Evan THOMPSON (ur.), *The Cambridge Handbook of Consciousness*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 499-551; Judson A. BREWER i dr., *Meditation Experience Is Associated with Differences in Default Mode Network Activity and Connectivity*, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108 (2011) 50, 20254-20259).

kombinirajući introspektivne izvještaje s neuroznanstvenim podacima, čime se premošćuje jaz između prve i treće osobe u proučavanju svijesti.¹⁶

Kombinirajući budističku prazninu s fenomenološkom analizom intencionalnosti, stvara se mogućnost za reinterpretaciju svijesti. Budizam ističe uvjetovanost i privremenost fenomena, dok fenomenologija naglašava njihovu strukturiranost u svijesti. Ovaj dijalog izaziva ontološke pretpostavke obiju tradicija i pruža nov okvir za razumijevanje percepcije, spoznaje i postojanja.

2.1. Nāgārjuna i međuzavisno nastajanje: radikalna praznina kao dekonstrukcija postojanja

Nāgārjuna razvija koncept radikalne praznine (*śūnyatā*) kao temeljni epistemološko-ontološki princip. U *Mūlamadhyamakakārikā* osporava ideju da bilo koji fenomen ima inherentnu, neovisnu bit, tvrdeći da sve što postoji nastaje unutar mreže uzročno-posljedičnih odnosa (*pratītyasamutpāda*). Fenomeni nemaju vlastitu esenciju, već su samo privremeni uvjeti, ovisni o drugima.¹⁷

Za razliku od fenomenologije, koja istražuje kako se fenomeni pokazuju u svijesti, *Madhyamaka* filozofija naglašava da ti fenomeni nemaju unutarnje postojanje. Percepcija i spoznaja nisu odrazi stabilne stvarnosti, već dinamični procesi uvjetovani odnosima.

Metodom *reductio ad absurdum*, Nāgārjuna pokazuje da prihvatanje trajne esencije dovodi do logičkih proturječja. Radikalna praznina ne negira postojanje

¹⁶ Neurofenomenologija je interdisciplinarna metoda koju je predložio Francisco Varela, a koja kombinira fenomenološke metode introspektivnih izvještaja (subjektivno iskustvo) s neuroznanstvenim istraživanjima (objektivni empirijski podaci) da bi se učinkovitije proučavala svijest. Prema Vareli, neurofenomenologija nudi metodološki okvir za prevladavanje tzv. 'tvrdog problema svijesti' (hard problem of consciousness), povezujući perspektive prve osobe (iskustvo) s trećom osobom (znanstvena mjerenja). Antoine Lutz je s Varelom dodatno razvio empirijsku primjenu neurofenomenologije, posebno proučavanjem meditativnih stanja koristeći neuroznanstvene tehnike poput EEG-a i fMRI-ja (*usp.* Francisco J. VARELA, Neurophenomenology. A Methodological Remedy for the Hard Problem, *Journal of Consciousness Studies*, 3 (1996) 4, 330-349).

¹⁷ Nāgārjunina filozofija, temeljena na *Mūlamadhyamakakārikā*, jedna je od najradikalnijih reinterpretacija postojanja u povijesti filozofije. Njegova upotreba koncepta *śūnyatā* ne znači nihilističko negiranje stvarnosti, već ukazuje na to da svi fenomeni postoje isključivo uvjetovano, bez inherentne esencije (*svabhāva*). U tom kontekstu, Nāgārjuna proširuje budistički princip međuzavisnog nastajanja (*pratītyasamutpāda*) i primjenjuje ga ne samo na pojave, već i na samu spoznaju. Njegova metoda *reductio ad absurdum*, koja pokazuje da svaka tvrdnja o inherentnom postojanju vodi do kontradikcije, može se pratiti kroz nekoliko ključnih strofa *Mūlamadhyamakakārikā*, osobito u poglavljima o uzročnosti i negiranju esencije. Ovaj pristup ostavio je dubok utjecaj ne samo na budističku filozofiju, već i na potonja metafizička i epistemološka istraživanja u azijskim i zapadnim tradicijama [*usp.* NĀGĀRJUNA, *Mūlamadhyamakakārikā*, u: Jay L. Garfield, *The Fundamental Wisdom of the Middle Way. Nāgārjuna's Mūlamadhyamakakārikā*, prijevod i komentari J. L. Garfield, Oxford, Oxford University Press, 1995, 21-45; Richard P. HAYES, Nāgārjuna's Appeal, *Journal of Indian Philosophy*, 22 (1994) 299-378].

nje, već ukazuje da svi fenomeni, uključujući subjekt i objekt, nastaju uvjetovano i bez samostalne biti. Time se percepcija i svijest ne promatraju kao odnosi između fiksnih entiteta, nego kao konstelacije uvjeta koje se stalno mijenjaju.

Usporedba s Husserlovom fenomenologijom nameće ključno pitanje: može li svijest postojati bez intencionalnog odnosa? Za Husserla, intencionalnost je esencijalna struktura svijesti. Suprotno tome, budistička filozofija sugerira da svijest u nekim stanjima – primjerice u dubokoj meditaciji – može postojati i bez objekta. Intencionalnost, prema tom pogledu, ne nastaje kao nužno svojstvo svijesti, nego kao prolazan, uvjetovani fenomen.

Ova perspektiva izaziva temelje zapadnjačkog mišljenja, otvarajući dijalog između dviju tradicija. Nāgārjunina dekonstrukcija inherentnog postojanja ne služi destrukciji značenja, već oslobađanju od rigidnih ontoloških pretpostavki koje ograničavaju razumijevanje svijesti.

2.2. Povezanost svijesti, percepcije i praznine

Povezanost svijesti, percepcije i praznine nameće ključna filozofska pitanja za obje tradicije. Budističko shvaćanje odbacuje ideju svijesti kao pasivnog zrcala vanjskog svijeta. Umjesto toga, svijest je proces u kojem se fenomeni pojavljuju kroz međusobnu uvjetovanost. Pojam *śūnyatā* ne negira postojanje, već ističe da subjekt i objekt nemaju inherentnu, samostalnu bit.

Percepcija se tako ne promatra kao jednostavan prijem podražaja, već kao aktivna interpretacija uvjetovanih pojava. Budistička epistemologija, oslonjena na koncept *pratītyasamutpāde*, naglašava da je percepcija uvijek kontekstualna i prolazna – ne postoji neovisna, fiksna slika svijeta, već stalna dinamika.¹⁸

Slično tome, fenomenologija prepoznaje da se subjekt i objekt ne pojavljuju kao odvojeni entiteti. Husserlova analiza pokazuje da se percepcija ostvaruje kroz intencionalne akte (*noesis* i *noema*), gdje način pojavljivanja objekta ovisi o strukturi svijesti. I fenomenologija i budizam odbacuju fiksni odnos subjekta i objekta, sugerirajući da se njihove granice stalno preispituju.¹⁹

¹⁸ Mark Siderits objašnjava kako Yogācāra škola budističke filozofije negira postojanje eksternih objekata kao neovisnih entiteta, smatrajući da su svi fenomeni mentalne konstrukcije koje nastaju uvjetovanim mentalnim procesima. Ovaj pristup jasno pokazuje budističko shvaćanje percepcije kao isključivo uvjetovane i konstruirane [usp. Mark SIDERITS, *Buddhism as Philosophy. An Introduction*, Indianapolis, Hackett Publishing, 2007, 32-68, https://wiswo.org/books/_resources/zotero-attach/Siderits_2007_Buddhism%20as%20Philosophy.pdf (23.04.2025)].

¹⁹ Iako Husserl nije eksplicitno pisao o budizmu, njegov fenomenološki pristup svijesti dijeli neke tematske dodirne točke s budističkom epistemologijom. Posebno je zanimljivo da su kasniji fenomenolozi, poput Eugenea Finka i Michel Henryja, razmatrali budističke koncepcije percepcije i svijesti u dijalogu s fenomenologijom. Neki suvremeni autori sugeriraju da Husserlova redukcija (*epoché*) ima metodološku sličnost s budističkim meditativnim praksama introspektivne kontemplacije (*Usp.* Christian COSERU, *Perceiving*

Integracija ovih perspektiva omogućuje reinterpretaciju svijesti izvan fiksne intencionalne strukture. Budistički koncept *śūnyatā* otvara mogućnost iskustva svijesti nevezane uz intencionalne odnose, dok fenomenologija opisuje kako se svijet pojavljuje kroz njih. Uspostavlja se dijalog između dviju tradicija koji doprinosi novim modelima spoznaje u filozofiji uma i kognitivnim znanostima.

3. Budistička reinterpretacija intencionalnosti: izazov fenomenološkoj analizi svijesti

Fenomenološka teorija svijesti, utemeljena na intencionalnosti i transcendentnom *ego*, polazi od pretpostavke da je svaki čin svijesti usmjeren prema nečemu.²⁰ Međutim, budistička filozofija, osobito u *Madhyamaka* i *Yogācāra* tradicijama, ukazuje na mogućnost svijesti bez objekta, čime dovodi u pitanje univerzalnost intencionalne strukture.

Meditativna praksa, kao središnji aspekt budističkog puta, daje mogućnost za iskustva u kojima distinkcija subjekt – objekt blijedi. U dubokim stanjima meditacije, pojavljuje se oblik svijesti koji nije usmjeren na vanjski sadržaj, već se zadržava na samoj svjesnosti. Ova svijest bez objekta, tzv. »prazna svijest«, ne implicira odsutnost svijesti, već njezinu nevezanost za sadržaj.²¹ Takva sta-

Reality: Consciousness, Intentionality, and Cognition in Buddhist Philosophy, Oxford, Oxford University Press, 2012)

²⁰ Husserl u *Kartezijanskim meditacijama* razvija koncept transcendentnog *ega*, ukazujući da, iako fenomenološka redukcija suspendira vjerovanje u izvanjski svijet, ona ne može ukinuti samu svijest kao konstituirajući subjekt. Ova ideja dolazi u sukob s budističkom tezom o *anātmanu*, prema kojoj se *ja* ne može smatrati fiksnom instancom svijesti, već je proizvod uvjetovanih odnosa. Ova razlika otvara važna filozofska pitanja: ako je Husserlov transcendentni *ego* nužan za konstituciju iskustva, kako onda objasniti budistička iskustva čiste svijesti u meditaciji, gdje nema jasnog osjećaja subjekta ni objekta? Je li moguće da svijest postoji izvan intencionalnog usmjerenja ili je intencionalnost ipak neizbježna struktura svjesnog iskustva? [vidi: Edmund HUSSERL, *Cartesian Meditations. An Introduction to Phenomenology*, prev. Dorion Cairns, *The Hague, Martinus Nijhoff*, 1960, prva i četvrta meditacija; usporedi s budističkim izvornim tekstovima poput *Anattalakkhaṇa Sutta* (SN 22.59), u kojoj Buddha eksplicitno negira postojanje trajnog *ja*].

²¹ Pitanje svijesti bez intencionalnosti ključno je u dijalogu između fenomenologije i budističke filozofije uma. U fenomenološkoj tradiciji, intencionalnost se smatra neodvojivim svojstvom svijesti – Husserl tvrdi da svijest uvijek mora biti o nečemu (njem. *Bewusstsein ist immer Bewusstsein von etwas*). Međutim, budistička meditativna praksa, osobito unutar tzv. nedualnih škola Mahāyāne (npr. *Dzogchen*, *Mahāmudrā*) i klasičnih Theravāda *vipassanā* metoda, opisuje iskustva u kojima se svijest doživljava bez objekta ili bez strukture subjekt-objekt. Posebno u *samādhi* meditacijama (npr. *nirodha-samāpatti* ili zgašenost percepcije), opisana su stanja potpune kognitivne smirenosti u kojima subjekt ne doživljava nikakvu intencionalnu usmjerenost. Unutar Mahāyāne, *Madhyamaka* filozofija Nāgārjune dovodi do krajnje dekonstrukcije intencionalnih struktura, sugerirajući da su svi fenomeni, uključujući percepciju, prazni od inherentnog postojanja (*śūnyatā*).

nja sugeriraju da intencionalnost nije nužna komponenta svijesti, već uvjetovani fenomen koji može privremeno nestati.

Husserlova fenomenološka redukcija također nastoji doći do »čiste svijesti«, no kod njega ta svijest ostaje intencionalno strukturirana. Budistički pristup ide korak dalje – ne traži značenje u načinu na koji se objekti pojavljuju, već u razgradnji same potrebe za objektom. *Śūnyatā* time ne znači ništavilo, već oslobađanje svijesti od lažnog oslonca u inherentnom postojanju.

Ova perspektiva otvara mogućnost reinterpretacije intencionalnosti kao pojave koja nastaje unutar uvjetovanih kognitivnih i afektivnih dinamika. Um više nije definiran odnosom prema objektu, već vlastitom sposobnošću da se u stanovitim uvjetima oslobodi te relacije. U tom svjetlu, intencionalnost se može smatrati kontingentnom, a ne univerzalnom strukturom svijesti.

Zanimljivo je da i Husserl govori o mogućnosti modificiranja intencionalnosti u modalitetima poput sjećanja, imaginacije ili fantazije, no njegova analiza ne uključuje stanje u kojem intencionalnost potpuno izostaje. Budistička praksa, međutim, ne samo da omogućuje takva iskustva, već ih i integrira u vlastitu spoznaju.

Fenomenološki model svijesti kao korelacije subjekta i objekta suočen je s izazovom – ako postoje uvjeti u kojima subjekt i objekt nisu diferencirani, tada intencionalna korelacija nije ontološka konstanta, već konstrukt. To ne znači da je intencionalnost lažna, nego da je relativna.² To otvara vrata novom razumijevanju fenomena kao procesa koji nastaje u međudodnosima, a ne kroz stabilne ontološke polove.

Takvo je shvaćanje intencionalnosti, ukorijenjeno u *śūnyati*, značajan izazov zapadnoj filozofiji svijesti. Ujedno pruža konceptualni alat za razumijevanje svijesti, ne kao nepromjenjive strukture, već kao dinamične otvorenosti prema iskustvu, koja u nekim uvjetima može i potpuno nadići intencionalne okvire.

Ako intencionalnost nije nužna karakteristika svijesti, već uvjetovan fenomen, to otvara mogućnost za dublje filozofske implikacije. U zapadnoj filozofiji uma intencionalnost se često koristi kao kriterij za razlikovanje svijesti od nesvjesnih procesa – no ako budistička analiza pokazuje mogućnost svijesti bez intencionalnosti, što to znači za granicu između svjesnog i nesvjesnog?

Ova reinterpretacija mogla bi pridonijeti suvremenim raspravama u filozofiji uma i kognitivnim znanostima. Ako svijest može postojati bez sadržaja, tada

Iz fenomenološke perspektive, takva su iskustva izazov Husserlovoj tvrdnji da svijest ne može biti prazna. Ako meditativna praksa pokazuje mogućnost svijesti bez intencionalne usmjerenosti, je li intencionalnost nužno temeljna struktura svijesti ili tek jedan od mogućih modaliteta svjesnog iskustva. Ovo pitanje omogućuje potencijalno novo tumačenje fenomenologije u svjetlu kontemplativnih tradicija (usp. Johannes BRONKHORST, *The Two Traditions of Meditation in Ancient India*, Delhi, Motilal Banarsidass, 1993, posebno poglavlja o meditativnoj svijesti; Paul WILLIAMS, *Mahayana Buddhism. The Doctrinal Foundations*, London, Routledge, 2009; ANĀLAYO, *Satipaṭṭhāna. The direct path to realization*, Birmingham, Windhorse Publications, 2003, posebno poglavlje o *nirodha-samāpatti*).

se pitanje njezine prirode ne može svesti samo na intencionalne odnose, već zahtijeva širi okvir koji uključuje dinamičke procese svjesnosti i uvjetovanosti.

Kombinacija fenomenološke i budističke analize svijesti otvara prostor za dublje razumijevanje intencionalnosti ne samo kao strukturalnog svojstva svijesti, već i kao privremenog fenomena. Ova perspektiva ne samo da obogaćuje fenomenološku epistemologiju, već i omogućava filozofiji uma da uvaži mogućnost svijesti izvan intencionalnog okvira.

Zaključak: Fenomenologija i budizam u dijalogu

Pitanje intencionalnosti u fenomenologiji i budističkoj filozofiji praznine nudi dva različita, ali međusobno izazovna okvira za razumijevanje svijesti. Dok Husserl definira svijest kroz intencionalnu korelaciju, budistička analiza praznine dovodi u pitanje stabilnost subjekta i objekta, tvrdeći da su oni uvjetovani fenomenima, a ne temeljne datosti iskustva.

Iako fenomenološka redukcija suspendira naturalističke pretpostavke, ona zadržava svijest kao strukturirani akt usmjerenosti. Nasuprot tome, budistička meditacija dovodi u pitanje ne samo ontološku neovisnost fenomena, već i potrebu da svijest bude definirana intencionalno. Ako je intencionalnost tek privremena i uvjetovana struktura, tada fenomenološka metoda opisuje svijest u jednom mogućem, ali ne nužnom modusu.

Ta napetost ne sugerira komplementarnost, već poziva na propitivanje granica same fenomenologije. Budističko razumijevanje praznine ne nadopunjuje Husserla, već radikalno preispituje temeljne pretpostavke njegove metode. Ključno pitanje nije kako integrirati dva pristupa, nego kako konceptualizirati svijest ako intencionalnost više nije esencijalna.

Ako fenomenologija ostaje vezana uz intencionalnost, a budizam osporava stabilnost subjekta i objekta, tada se filozofski problem premješta: kako misliti svijest između ta dva okvira bez unaprijed zadanih metafizičkih pretpostavki?

Mogućnost svijesti bez intencionalnosti ima ozbiljne implikacije za filozofiju uma. Ako su meditativna iskustva i introspektivne analize točne, tada konceptualni okvir kojim pristupamo svijesti zahtijeva reviziju. Treba li fenomenologija razviti novu metodološku paradigmu za opis neintencionalne svijesti ili su ta stanja izvan njezina dosega? Što takva mogućnost znači za odnos svijesti i kognicije u širem epistemološkom kontekstu?

U konačnici, ovaj rad dovodi u pitanje tvrdnju da je intencionalnost nužna struktura svijesti. Ona se sve više pokazuje kao kontekstualno uvjetovan fenomen, što otvara nove smjerove istraživanja u filozofiji uma.

Umjesto puke usporedbe dviju tradicija, buduća istraživanja trebala bi težiti razvoju drugačijeg filozofskog jezika za opis svijesti – jezika koji ne bi bio nužno temeljen na intencionalnosti.

Hrvoje Vuković**Intentionality and Emptiness: A Phenomenological Analysis and the Buddhist Perspective on Consciousness*

Summary

This paper examines Husserl's concept of intentionality and the Buddhist notion of emptiness (*śūnyatā*) through the question of whether consciousness can exist without intentional directedness. While phenomenology defines consciousness as necessarily intentional, Buddhist epistemology challenges the stability of subject and object by emphasizing their interdependent constitution. Phenomenological reduction enables an analysis of the intentional structure of consciousness, whereas the Buddhist approach allows for the possibility of objectless awareness. By comparing these two traditions, the paper offers a reinterpretation of intentionality as a contextually conditioned phenomenon, opening new perspectives in the philosophy of mind and the epistemology of consciousness.

Key words: Buddhism, consciousness, emptiness, intentionality, phenomenology.

(na engl. prev. Hrvoje Vuković)

* Hrvoje Vuković, Adv. MA in Political Science, PhD Candidate, University of Zagreb, The Faculty of Philosophy and Religious Studies; Address: Jordanovac 110, HR-10000 Zagreb, Croatia; E-mail: hrvojevukovich@yahoo.com.